

De opkomst van het Oosten

De opkomst van het Oosten
Eurazië en de nieuwe
wereldorde

Haroon Sheikh

Boom

© Haroon Sheikh, 2016
© Boom uitgevers Amsterdam, 2016

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: Bart van den Tooren
Verzorging binnenwerk: Steven Boland

ISBN 978 90 8953 869 7
NUR 730

www.boomuitgeversamsterdam.nl
www.boomfilosofie.nl

Inhoud

Inleiding	7
<i>Hoofdstuk 1</i>	
Duitsland: morele macht kijkt oostwaarts	25
<i>Hoofdstuk 2</i>	
Oost-Europa: fragiele breuklijn tussen beschavingen	53
<i>Hoofdstuk 3</i>	
Rusland: feniks van de open vlakte	73
<i>Hoofdstuk 4</i>	
Turkije: de Ottomaanse wedergeboorte	107
<i>Hoofdstuk 5</i>	
Iran: de koninklijke weg naar het Oosten	131
<i>Hoofdstuk 6</i>	
China: leermeester van de wereld	149
Conclusie	183
Literatuur	201
Noten	205

1 De Oecumenische Stad: van Byzantium tot Istanboel

2 Alexander de Grote's universele Rijk

Marco Polo
1270 - 1295

3 Zijderoute: ontmoeting tussen Oost en West

4 De Mongolen: veroveraars van de vlakke

5 De Ottomanen: brug tussen continenten

6 Zheng He: Chinese ontdekkingsreiziger

7 De Romanovs: Rusland als Aziatische macht

8 Napoleon's Rijk in het Oosten

9 Het Duitse Rijk: een gigant ontwaakt

10 De Sovjets: van Moskou tot Berlijn

1000 v. Chr.

0

1000

2000

Inleiding

'Oh, East is East and West is West, and never the twain shall meet.'

Rudyard Kipling

Het tijdperk van de gemakkelijke globalisering, de wereld waarin wij al lange tijd leven en waarmee wij vertrouwd zijn, komt nu ten einde. In de jaren zestig van de vorige eeuw bedacht Marshall McLuhan de term 'global village', en dat is de centrale metafoor geworden van de wereld die nu in rap tempo verandert.¹ Een wereld van vrij bewegende individuen, bedrijven, goederen en ideeën. De staat trok zich terug en de wereldmarkten kwamen op. Muren werden afgebroken. Het grote symbool hiervan was de val van de Berlijnse Muur in 1989, waarna ook de gesloten wereld van het communisme openging. Een nieuwe kosmopolitische wereldorde werd gebouwd, gesteund door nieuwe technologieën als de mobiele telefoon en het internet, waardoor informatie vrij over de aarde kon bewegen. In de woorden van de journalist Thomas Friedman: de wereld was 'plat' geworden.² De mensheid werd bevrijd van allerlei oude beperkingen. Reden te over voor optimisme.

Nu de globalisering op veel gebieden een feit is, worden wij echter geconfronteerd met de schaduwzijden van dit proces: de *global village* is benauwd geworden. Dat wordt duidelijk in de huidige vluchtelingen crisis. Grote stromen mensen verlaten het Midden-Oosten en Noord-Afrika en migreren naar Europa, en dit splitst Europese samenlevingen op in radicale kampen. In de

angst voor de vluchtelingen werkt een oud beeld door, het beeld van barbaarse horden uit het oosten, die onze beschaving en welvaart komen vernietigen. Die angst is groot: Europa's open grenzen en onderlinge samenwerking staan zelfs op het spel. Ook dit is onderdeel van de globalisering. De burgeroorlog in Syrië is al sinds 2011 een probleem voor de wereldgemeenschap, maar met de vluchtelingencrisis klopt dit probleem letterlijk aan onze deur.

Ook is staat midden in de glocaliseerde wereld. De leden zijn bijzonder bekwaam in het gebruik van moderne sociale media. Video's van dramatische onthoofdingen worden online geplaatst. Propagandafilmpjes bevatten actiebeelden die aan Hollywood doen denken. Beelden uit de *gaming*-industrie zorgen ervoor dat de strijders voor ontheemde jongeren als helden voor de dag treden. Met dit soort marketing werft is leden. Is het eigenlijk iets anders dan de marketing van hippe merken? Sociale media zorgen er sowieso voor dat internationale conflicten meer in onze belevingswereld opduiken. Filmpjes met 'echte beelden' en samenzweringstheorieën worden op sociale netwerken gedeeld door mensen van wie je het niet zou verwachten. Door te delen en te 'liken' worden wereldproblemen onderdeel van hoe wij dagelijks onze identiteit construeren door continu aan te geven waar we voor en tegen zijn.

Een vertrouwd aspect van globalisering is toerisme. Toeristen zijn welkom, want ze geven geld uit, gedragen zich over het algemeen goed en gaan ook weer terug. Toch groeit de onvrede daarover ook hier. Op verschillende plekken groeit het toerisme zo hard dat het de leefbaarheid van de stad onder druk zet. Niet lang geleden vond in Amsterdam een ludieke 'rolkofferactie' plaats. Bewoners van de stad wilden aandacht voor de groei van het aantal hotels en de drukte in de binnenstad. Tel daar het nieuwe toerisme bij op: via sites als Airbnb viere grote groepen jongeren soms luidruchtig feest in kleine appartementen, tussen de gewone bewoners. Er staan inmiddels altijd lange rijen bij het Anne Frankhuis en de grote musea. Het is een fenomeen dat wereldwijd plaatsvindt. In Barcelona is een beweging ontstaan met het motto 'laat ons met rust'. De huidige burgemeester van die stad heeft zelfs een mandaat om de stroom toeristen flink te beperken. In Venetië trekt de lokale bevolking weg en laat de stad langzaam over aan de toeristen.

Angkor Wat in Cambodja verwelkomde in 2000 een half miljoen bezoekers. Inmiddels zijn dat er vier miljoen en het aantal blijft stijgen. Er wordt gevreesd dat steden veranderen in pretparken of festivallocaties: ideaal voor bezoekers, maar niet voor de inwoners. Gelukkig is het in Nederland nog niet zo ver, maar ook wij kennen de keerzijde van het toerisme.

Populaire steden trekken ook buitenlandse investeerders aan en zij drijven de huizenprijzen op. Dat is al gebeurd in grote delen van het centrum van Londen. Zo vindt er ook een subtiel proces van uitsluiting plaats. Mensen met lagere inkomens worden uit grote en populaire steden verdreven. Vorig jaar werd in Londen een 'hipsterwinkel' aangevallen. De belagers wilden geen winkels meer met hippe, dure levensmiddelen. Ze wilden de gewone stad terug. We raken hier aan een ander aspect van globalisering: de ongelijkheid, die almaar groter en zichtbaarder wordt.

Zeker sinds de opkomst van het neoliberalisme in de jaren tachtig zijn de inkomensverschillen tussen de bovenklasse en de onderklasse, tussen bestuurders en werknemers, sterk toegenomen. De inkomens van de middenklasse zijn gestagneerd en de superrijken laten de rest steeds verder achter zich. Sinds de crisis is dit niet minder geworden. Volgens een recent rapport van Oxfam bezaten in 2010 388 mensen evenveel als de armste helft van de wereldbevolking. In 2015 waren daar nog maar 62 miljardairs voor nodig. Mobiel kapitaal dat naar de plekken met de laagste belastingheffingen kan trekken, en de opkomst van technologiebedrijven met miljarden klanten dragen bij aan deze concentratie van welvaart. Ondertussen worden de banen van de midden- en onderklasse bedreigd door de technologische ontwikkelingen in de automatisering en de robotisering. Meer en meer tekent zich een onderscheid af tussen de elite en de rest van de bevolking, tussen de winnaars van de globalisering en de verliezers.

Een bouwwerk dat exemplarisch is voor het tijdperk van globalisering is de Europese Unie. Een economisch blok dat nationale verschillen moet overstijgen en de vrijheid van burgers en bedrijven stimuleert. Dit symbool van globalisering staat onder druk. In plaats van als de grondslag van economische groei wordt het nu gezien als een bron van malaise. De ene crisis volgt op de andere. In

plaats van een bevrijdend instituut lijkt het voor velen nu meer op een gevangenis.

De gemakkelijke globalisering is dus voorbij. Op verschillende gebieden worden wij geconfronteerd met haar keerzijde. Dat de *global village* broeierig zou zijn had McLuhan al voorzien. Zijn concept van de *global village* wordt vaak gebruikt om een vreedzame en vrije kosmopolitische wereld te beschrijven, maar zo heeft hij het zelf niet bedoeld. Het oude dorp was ook altijd broeierig met de stemmen van anderen, de geruchten die rondgingen en de tamtam die overal klonk. In elektronische vorm komen die in het werelddorp terug.

De tegenbewegingen komen nu overal op. Politieke partijen en leiders die zich afzetten tegen het establishment vermeerderen zich in veel landen. Eerst buiten het Westen in Poetins Rusland, Erdoğan's Turkije en Viktor Orbán's Hongarije. Nu groeien ze ook in het Westen: het Front National in Frankrijk en volkspartijen in Scandinavië en Zwitserland, UKIP in Engeland, Pegida in Duitsland en Donald Trump in de Verenigde Staten. De bewegingen drukken een boosheid uit over hoe de wereld georganiseerd is en over een elite die geen zorg draagt voor 'de gewone man'. Dit gevoel van ongenoegen is ook sterk in Nederland en daardoor groeit de aanhang van de PVV.

In het verleden heeft Nederland juist altijd kunnen gedijen op de wereldmarkt. Dat is te zien aan de oude Beurs van Berlage in het centrum van Amsterdam. Het gebouw staat symbool voor de Nederlandse handelsgeest. Het was de eerste moderne beurs in de geschiedenis en de VOC was het eerste bedrijf waarvan de aandelen openbaar werden verhandeld. Nederland was in de zeventiende eeuw een van de architecten van de globalisering. Eeuwenlang trokken mensen hiervandaan de wereld in. De wereldzeeën lonkten. Nederlanders begrepen hoe de wereld in elkaar zat en hadden een scherp instinct om daarop in te spelen. Vanaf de Amsterdamse kade, waar nu de toeristen lopen, en vanaf de plek waar zich nu het Centraal Station bevindt, dat in de negentiende eeuw in de monding van de haven werd gebouwd, voeren vroeger de schepen naar zee, de wijde wereld in.

De beurs getuigt van de kosmopolitische geest die Nederland altijd gekenmerkt heeft. Daar beroepen wij ons nog steeds graag

op, maar het is de vraag in hoeverre wij die geest nog bezitten. Veel Nederlanders lijken de wereld niet meer met vertrouwen tegemoet te treden. Voelen wij ons nog thuis in de veranderende wereldorde? We lijken ons eerder belaagd te voelen. Belaagd door asociale toeristen die onze publieke ruimte koloniseren, en agressieve vluchtelingen die onze welvarende en vreedzame orde komen vernietigen. We voelen ons ook belaagd door Marokkanen die zich misdragen, door Brusselse ambtenaren die ons de les lezen, door Oost-Europeaanen die de banen komen inpikken en de Verenigde Naties die ons vertellen dat Zwarte Piet racistisch is.

De mensen keren zich naar binnen en trekken muren op. Overal in Europa worden muren en hekken gebouwd, maar we bouwen vooral ook intellectuele muren. Verontwaardiging over wat er in de wereld gebeurt regeert. Het grote gevaar is dat we ons best niet meer doen om anderen te begrijpen, maar wel meteen een oordeel klaar hebben. In dit onderzoek naar de nieuwe wereldorde wil ik het omgekeerde doen. Ik zal mijn oordeel opschorten en proberen licht te werpen op de vaak verbijsterende veranderingen die om ons heen plaatsvinden. Ik wil proberen de redelijkheid te laten zien van standpunten die elkaar uitsluiten. Om met Nietzsche te spreken: ik wil 'met zo veel mogelijk ogen de wereld in kijken'. Zo kunnen we de sporen zien van het nieuwe dat uit het oude geboren wordt. Want ik denk dat er inderdaad een grote verandering plaatsvindt.

De wereldorde zoals die sinds de jaren tachtig is opgebouwd, is overal in haar voegen aan het kraken. Die orde was een antwoord op eerdere problemen: de hoge werkloosheid van de jaren zeventig, een overbelaste verzorgingsstaat, geringe economische groei, hoge inflatie. Verschillende vormen van socialistisch beleid bleken niet meer levensvatbaar. Duitsland was in de jaren negentig bekend komen te staan als 'de zieke man van Europa' en moest hervormen. In Oost-Europa en Rusland werd het communisme ontmanteld. Na de dood van Mao begon China met een proces van liberalisering.

Het was een tijd van energie. Nieuwe wegen werden ingeslagen en een combinatie van ideeën en beleid creëerde een nieuwe orde uit de spaak gelopen oude orde. In de nieuwe orde was het Westen het model voor de rest van de wereld. Amerika was de winnaar van de Koude Oorlog. Een westenwind waaide over de wereld. De

vrije markt en de democratie werden gezien als de enige werkende ordening van de samenleving. Neoliberalisme, met zijn agenda van privatisering en deregulering, werd dominant. Francis Fukuyama's these over het einde van de geschiedenis was de theorie van deze tijd en *Go West!* van de Pet Shop Boys was haar soundtrack.³ Een andere bouwsteen van de nieuwe orde was een verenigd Europa. Nieuwe landen werden toegelaten, waardoor de grootste interne markt van de wereld ontstond, waar vrije handel iedereen welvarender maakte. De verwachting was dat de rest van de wereld langzamerhand met het Westen zou convergeren. Het verlangen naar vrijheid en welvaart was immers universeel. Een andere veronderstelling uit die tijd was dat nieuwe technologie democratiserend werkt. Het gemak waarmee informatie kan worden verspreid, ondermijnt autoritaire regimes en geeft de macht aan het volk.

Die bouwstenen maakten samen een orde uit die nog steeds dominant is. Tegelijkertijd ontstaan er allerlei scheuren. Er gebeurt nu van alles wat wij niet kunnen begrijpen vanuit de assumpties die nog steeds regeren. Ondanks een enorme welvaartsgroei sinds de jaren negentig lijkt Rusland zich juist verder weg te bewegen van de westerse waarden. Hetzelfde geldt voor een land als Turkije. De financiële crisis heeft een deuk geslagen in het geloof van de heilzame werking van de vrije markt. De volksopstanden in Oost-Europa en de Arabische wereld van de laatste jaren zijn helemaal niet uitmond in democratisering. In plaats daarvan heerst op veel plaatsen chaos. En het feit dat China als enige grote land sinds de crisis is blijven groeien, plaatst een vraagteken bij het geloof dat democratie het beste bestuursmodel is.

Zou het kunnen zijn dat wij weer op een keerpunt staan? Het besef dat het anders moet wordt breed gedeeld; hoe dat dan zou moeten weten we nog niet. De huidige orde was het antwoord op de problemen van de jaren zeventig, maar nu hebben wij te maken met nieuwe problemen. Allerlei maatschappelijke implosies vinden de laatste jaren plaats, niet alleen in de financiële sector, maar ook bij semipublieke instellingen in de zorg, het onderwijs en de infrastructuur, in het vertrouwen in de traditionele politieke partijen en maatschappelijke instituties en de 'rode lijnen' van de internationale politiek en de eenheid van natiestaten. Helden blijken boeven

te zijn. Het zijn geen incidenten, maar exponenten van een onderliggend probleem. Er is structureel iets mis. Sinds de crisis is er echter een sterke reflex om de oude orde te herstellen. Maar onze huidige antwoorden zouden weleens deel van het probleem kunnen zijn. Vasthouden aan de oude orde zou de problemen erger kunnen maken. Nieuwe antwoorden zijn nodig. We weten nog niet hoe die eruit gaan zien en daarom leven we in een tijd van experimenteren. Een tijd waarin we de assumpties die we koesteren moeten herijken. Stappen worden al gezet. Na de schok van de crisis zijn er vanaf 2011 allerlei vormen van protest uitgebroken. Groepen als Occupy verzetten zich tegen de huidige wereldorde zonder een beeld te hebben van wat het alternatief moet zijn. Theoretische stappen zijn ook al gezet. De bestseller van Thomas Piketty is een aanklacht tegen de werking van de vrije markt en de enorme ongelijkheid die daarmee gepaard gaat.⁴ Marina Mazzucato haalt langgekoesterde ideeën over innovatie, de staat en het bedrijfsleven onderuit.⁵ Ondertussen groeit de boosheid onder brede lagen van de bevolking, en daarmee de roep om het anders te doen. Als wij geen goede nieuwe ideeën en voorstellen ontwikkelen, zouden gevaarlijke populistische onvrede kunnen kanaliseren.

Maar hoe kunnen we alternatieven ontdekken? Niemand kan voorspellen hoe de nieuwe orde eruit gaat zien. Wat we wel kunnen doen is een aantal domeinen identificeren waarop vermoedelijk verandering zal plaatsvinden en waarin we bepaalde vectoren of richtingen kunnen onderscheiden. Een eerste domein is de relatie tussen de sociale krachten van markt, staat en maatschappij. Elinor Ostrom identificeerde dit als de drie sociale domeinen, die elk hun eigen logica en bestuursmodellen hebben.⁶ Voor de maatschappij bespreekt zij het bestuursmodel van de 'commons'. Dat kunnen we vertalen als 'de meent', de gemeenschappelijke wereld. Ons woord 'gemeente' is hiervan afgeleid. De afgelopen decennia worden gekenmerkt door een dominantie van de markt. Die is gegroeid terwijl de staat zich terugtrok en is allerlei gebieden van de maatschappij binnengedrongen. Met de crisis is het geloof in de markt aangetast, en sindsdien is er onvrede over de marktwerking en het 'rendementsdenken' in het onderwijs, de zorg, de sport en de openbare ruimte. Er is alom een roep om het publieke goed en een

vrije publieke ruimte te garanderen. Alhoewel nog niet duidelijk is in welke vorm, kunnen we aannemen dat de staat en de maatschappij aan kracht zullen winnen ten opzichte van de markt. Dit is een vector van de nieuwe wereldorde.

Hieraan gerelateerd is een tweede domein. Innovatie in ICT heeft een enorme vlucht genomen en de digitale technologie penetreert meer en meer ons dagelijks leven, van apparaten tot onze huizen, auto's en lichamen. Een verkenning van de effecten hiervan zou ons ver buiten dit onderzoek voeren. Wel is duidelijk dat technologie steeds intiemer wordt en dat dat vragen oproept. Na een fase van vrije technologieontwikkeling wordt dit domein nu meer en meer gepolitiseerd. Overheden maken zich zorgen over de macht van vooral Amerikaanse bedrijven. Er is groeiende ongerustheid over de commerciële belangen die binnendringen in onze gezondheid, veiligheid en identiteitsvorming. Maar ook de overheid blijkt de digitale technologie goed te kunnen gebruiken om burgers te bespioneren, zoals duidelijk werd met de onthullingen over de NSA. De vraag naar de aard en het eigendom van het internet is een andere vector van de toekomst.

Een derde domein is ideologie. De twintigste eeuw werd gekenmerkt door de strijd tussen ideologieën, het liberalisme versus het fascisme en het communisme. Het eerste heeft gezegevierd en we gingen de eenentwintigste eeuw in met de hegemonie van een liberale, kapitalistische en democratische ideologie. Zal er een nieuw alternatief opkomen? Misschien wel. Maar wat waarschijnlijker is, is dat er in de eenentwintigste eeuw niet één ideologie dominant zal zijn. In plaats van dat we het westers-Amerikaanse model volgen groeit de legimitatie van lokale modellen en ontwikkelingspaden. In Europa spreekt men met trots van een Rijnlandmodel als alternatief voor het Angelsaksische kapitalisme. Het succes van China's staatsgeleide kapitalisme spreekt mensen overal ter wereld aan. In Rusland spreekt de regering van 'managed democracy'. Dit is een andere vector van onze tijd: een groeiende erkenning van de verschillende manieren waarop samenlevingen geordend kunnen zijn. In de woorden van Samuel Eisenstadt: 'multiple modernities'.⁷ Auteurs als Peter Hall spreken van 'varianten van kapitalisme'.⁸ Nu in economisch opzicht een aantal niet-westerse regio's opkomen, valt

te verwachten dat zij alternatieve principes zullen volgen en daar legitimiteit aan willen toekennen. Van globale naar regionale ideologie is dus ook een vector van verandering.

Na het Atlantische tijdperk

Hiermee komen we op misschien wel het meest overkoepelende vraagstuk van onze tijd: de veranderende wereldverhoudingen. Hier vindt iets unieks, iets wereldhistorisch plaats. Het gaat om meer dan simpelweg een machtsverschuiving van het ene land naar een ander, zoals we dat de afgelopen eeuwen hebben meegemaakt met het Habsburgse Rijk, de Verenigde Nederlandse Provinciën, Frankrijk, Engeland, Duitsland en de Verenigde Staten. Het gaat ook om meer dan de opkomst van een ‘multipolair’ wereldsysteem. We staan nu aan het einde van een tijdperk dat vijf eeuwen heeft geduurd: het Atlantische tijdperk.

Deze ontwikkeling is bijna een eeuw geleden al voorzien. In 1919, vlak na de Eerste Wereldoorlog, schreef de dichter en filosoof Paul Valéry *La crise de l'esprit* (*De crisis van de geest*). De tekst gaat over de grote maatschappelijke veranderingen die toen plaatsvonden. Valéry erkent de fragiliteit van volken en landen: ‘Wij late beschavingen weten dat we sterfelijk zijn.’ Ook Ninive en Babylon zijn verdwenen, met al hun techniek, goden en wetten, hun wetenschap en grammatica. Voor ons zijn die beschavingen nog slechts namen. Wij kunnen ons voorstellen, stelt Valéry, dat in een toekomst Engeland, Frankrijk en Rusland ook slechts namen zullen zijn.

De dichter beschrijft in de tekst een proces dat in onze tijd pas echt zou plaatsvinden. Nog in de hoogtijdagen van het kolonialisme, toen Europa grote delen van de wereld in bezit had, voorspelde hij het einde van de glans die het Westen naar de rest van de wereld uitstraalde. Hij zag hoe Europa's deugden van kennis, orde en wetenschap gemobiliseerd waren voor vernietiging, en dat zou zijn voorbeeldfunctie ondermijnen. De Tweede Wereldoorlog moest toen nog plaatsvinden.

De dominante positie van Europa is een aberratie, in historisch opzicht een uitzonderingspositie. Europa is geografisch gezien een